

ELWIRA KACZYŃSKA

Uniwersytet Łódzki
ORCID: 0000-0002-4545-1927
elwira.kaczynska@uni.lodz.pl

GRECKIE WYRAZY βόρατον, βράθου, βουρί JAKO PRZYKŁADY ZAPOŻYCZENIA WIELOKROTNEGO

ABSTRACT. Kaczyńska Elwira, *Greckie wyrazy βόρατον, βράθου, βουρί jako przykłady zapożyczenia wielokrotnego* (The Greek Words βόρατον, βράθου, βουρί as Examples of Multiple Borrowings).

The aim of the article is to review three Hellenic plant names of Semitic origin (βόρατον, βράθου and βουρί) in the light of ancient language contacts in the eastern area of the Mediterranean world. These dendronyms, denoting different species of conifers from the Cupressaceae family (i.e. stinking juniper, *Juniperus foetidissima* Willd., savin juniper, *Juniperus sabina* L., Mediterranean cypress, *Cupressus sempervirens* L.) represent multiple borrowings, the ultimate source of which was the Proto-Semitic term *burāt- ‘juniper’.

Keywords: dendronyms; Ancient Greek; Semitic languages; language contacts; lexicography; Mediterranean world; loanwords

ZAPOŻYCZENIA WIELOKROTNE

W dziejach interferencji językowej, rozumianej jako wpływ jednego języka na drugi, godne uwagi jest zjawisko dwu- lub wielokrotnego zapożyczenia tego samego wyrazu¹. Pożycзки sprowadzające się do wspólnego etymonu trafiły w wyniku wielorakich kontaktów (handlowych, gospodarczych, kulturowych, politycznych) do języka-biorcy bezpośrednio z języka fundującego lub za pośrednictwem dodatkowego medium. Do procesów przejmowania wyrazów obcych, wykazujących to same źródło, dochodziło najczęściej w różnych okresach historycznych. Z tego też powodu zapożyczenia dwu- lub wielokrotnie charakteryzuje odmienna postać fonetyczna, morfologiczna oraz mniej lub bardziej zróżnicowana semantyka. W obrębie omawianych pożyczek przeważają wyrazy zapożyczone dwukrotnie, zwane dubletami lub duplikatami etymologicznymi², np. pol. *chirurg* (← łac. *chirurgus*) i *cyrulik* (← śl. *cirurgicus*) ← gr. χειρουργός m. ‘pracujący ręcznie, uprawiający rzemiosło, artysta, chirurg’;

¹ Durkin 2009: 169.

² Widłak 2006: 75; Durkin 2009: 169; Szemberska 2011: 51.

pol. *kościół* (← stcz. *kostel* ← łac. *castellum* n. ‘miejsce obwarowane, zamek, twierdza’) i *kasztel* (← śrwniem. *kástel* ← łac. *castellum*); pol. *cyfra* (← śrwniem. *zif(f)er* ← śrlac. *cifra* ← arab. *ṣifr* ‘pusty, próżny, zero, nic’) i *szyfr* (← fr. *chiffre* ← arab. *ṣifr*); pol. *barwa* (← stcz. *barva* ← śrwniem. *varwe*) i *farba* (← niem. *Farbe* f. ‘barwa, farba, cera’ ← śrwniem. *varwe*); pol. *stancja* i *stanca* ← wł. *stanza* f. ‘pokój, izba; lit. wers, zwrotka ośmiowierszowa’. Do rzadszych, ale bardziej interesujących ze względu na drogi przenikania i czas adaptacji należą pożyczki wielokrotne. W przypadku języka polskiego bezapelacyjnym liderem wśród wyrazów wielokrotnie zapożyczonych jest łaciński leksem *magister* m. ‘przełożony, kierownik, dozorca, naczelnik, mistrz; nauczyciel; doradca, przewodnik’. Do polszczyzny – w przeciągu wielu stuleci i zgodnie z panującymi wówczas wpływami, bezpośrednio lub poprzez różne języki europejskie, głównie zachodnie – dostało się wiele, bo aż siedem wyrazów mających swe ostateczne źródło w łacińskim słowie *magister*: *magister* ‘stopień naukowy otrzymywany po ukończeniu studiów wyższych; pot. aptekarz’ (← łac. *magister*), *maestro* ‘zaszczytny tytuł przyznawany znakomitym muzykom’ (← wł. *maestro*), *majster* ‘rzemieślnik samodzielnie prowadzący warsztat; człowiek kierujący w fabryce lub na budowie pracą robotników; fachowiec, mistrz’ (← niem. *Meister*), *master* ‘kierownik biegu myśliwskiego w zawodach hippicznych’ (← ang. *master*), *metr* ‘nauczyciel tańca’ (← fr. *maitre*), *mister* ‘pan; forma grzecznościowa używana w krajach anglosaskich w odniesieniu do mężczyzn’ (← ang. *mister*), *mistrz* ‘człowiek zdecydowanie lepszy od innych w jakiejś dziedzinie; osoba godna naśladowania, uznana przez innych za wzór; tytuł zwierzchników niektórych stowarzyszeń i zakonów rycerskich; tytuł osoby lub drużyny, która zwyciężyła w zawodach sportowych lub konkursie; dyplomowany rzemieślnik; wykwalifikowany pracownik nadzorujący pracę podległych sobie robotników’ (← cz. *mistr*, *mistr* ← niem. *Meister*)³.

Z leksyki języka starogreckiego – z uwagi na brak zainteresowania ze strony hellenistów tego rodzaju zagadnieniem – niełatwo przytoczyć przykłady zapożyczeń dwu- lub wielokrotnych. Prezentowane w niniejszym opracowaniu trzy wyrazy semickiego pochodzenia βόρατον, βράθυ i βουπί, desygnujące określone gatunki z rodziny cyprysowatych, mogą posłużyć za modelową egzemplifikację zapożyczenia wielokrotnego. W słownikach etymologicznych antycznej greki (bez nazywania tego zjawiska) wykazano – jak dotąd – pokrewieństwo genetyczne dwóch zapożyczeń semickich βόρατον i βράθυ, sprowadzonych przez większość językoznawców do akadyjskiego etymonu *burāšu* ‘jałowiec (fenicki)’. Z tego samego źródła – w opinii piszącej te słowa – należy wywieść leksem βουπί, wyodrębniony z późnoantycznej glosy Hesychiosa z Aleksandrii (*HAL*

³ Długosz-Kurczabowa 2003: 312–313; Jasińska, Piwowarczyk 2019: 45–57.

β-963): βουρί· κυπάρισσος ἢ ἄμπελος. Περγαῖοι („*bouri* – cyprys lub winorośl. Pergajczycy”)⁴.

Celem niniejszej publikacji jest drobiazgowo omówienie etymologii i semantyki trzech semityzmów, sposobu ich asymilacji fonetycznej, fleksyjnej i strukturalnej, wskazanie prawdopodobnych dróg przenikania do języka starogreckiego oraz jego dialektów, wreszcie ustalenie za pomocą nielicznych, czasami wręcz skąpych świadectw literackich, jak i leksykograficznych przybliżonego czasu przyswojenia ich przez użytkowników języka greckiego.

KRÓTKA HISTORIA SEMICKICH ZAPOŻYCZEŃ W JĘZYKU GRECKIM

Język starogrecki posiadał w swoim bogatym zasobie leksykalnym pewną liczbę wyrazów zapożyczonych z języków semickich, zwłaszcza z akadyjskiego, fenickiego, hebrajskiego, aramejskiego, syryjskiego, arabskiego⁵. Najwcześniejsze semityzmy przedostawały się do języka greckiego głównie na drodze kontaktów handlowych z Bliskim Wschodem, a od podboju Persji przez Aleksandra Macedońskiego Grecy przejmowali semickie słowa głównie z aramejszczyzny, będącej *lingua franca* starożytnego imperium Achemenidów. Przykładów wczesnych zapożyczeń dostarczają tabliczki z pismem linearnym B, służące do zapisania przedklasycznej fazy rozwojowej języka greckiego (XVI–XI w. p.n.e.): gr. myk. *ku-mi-no* = gr. κόμινον n. ‘kmin rzymski, *Cuminum cyminum* L.’ (por. fen. *kmn* ‘ts.’, akad. *kam(m)ūnu* ‘ts.’, hebr. *kammōn* ‘ts.’), gr. myk. *ki-to* = gr. χιτών m. ‘chiton, lniana odzież’ (por. fen. *ktn* ‘len lub płótno, szata lniana’, akad. *kitū* ‘len, płótno’, ugar. *ktn* ‘rodzaj tuniki’), gr. myk. *ku-ru-so* = χρυσός m. ‘złoto’ (por. fen. *ḥrṣ*, hebr. *ḥārūṣ*, akad. *ḥurāṣu* ‘ts.’), gr. myk. *sa-sa-ma* n. pl. = dor. σάσαμον || att. σήσαμον n. ‘sezam, nasiona sezamu, *Sesamum indicum* L.’ (por. fen., ugar. *ššmn* ‘ts.’, hebr. (epigr.) *šmšm* ‘ts.’)⁶. Wiele wyrazów semickiego pochodzenia zadomowiło się w języku greckim, zyskując już w okresie klasycznym status wyrazów popularnych, często używanych w życiu codziennym, np. gr. ἄξινη f. ‘siekiera (obosieczna)’ (por. akad. *ḥaššīnnu* ‘siekiera’, aram. *ḥṣn* ‘ts.’), gr. δέλτος f. ‘tabliczka do pisania’ (por. fen. *dlt* ‘drzwi; tablica, tabliczka do pisania’, hebr. *delet* ‘drzwi, skrzydło drzwiowe; pokrywa; szpalta’, akad. *daltu* ‘drzwi’), gr. μνᾶ f. ‘mina, jednostka wagi, moneta’ (por. akad. *manū* ‘ts.’, ugar. *mn* ‘ts.’, hebr. *mānē* ‘ts.’), a także wspomniane χιτών i χρυσός. Niektóre semityzmy funkcjonowały jako terminy specjalistyczne, ograniczone zasięgiem użycia do określonych grup środowiskowych lub zawodowych (np. kupcy, botanicy, medycy), etnicznych

⁴Kaczyńska 2022: 60–76.

⁵Lewy 1895; Mayer 1960: 311–351; Masson 1967; Szemerényi 1974: 144–157; Braun 2008: 24–29; Bai 2009; Rosół 2013; Zaborowski 2014: 278–280; Masson 2015: 733–737.

⁶Duhoux 1989: 75–83; Bertolin Cebrián 1996: 13–20; Bartoněk 2003: 492.

(np. diaspory żydowskie). Symptomatyczną cechą semickich zapożyczeń w języku starogreckim jest ich treść semantyczna, ścisła i skonkretyzowana, w przeważającej mierze odnosząca się do różnych aspektów działalności handlowej. Nie dziwi więc, że wokabularz semicki obfituje w szereg rzeczowników określających towary stanowiące przedmiot wymiany handlowej, takie jak: tkaniny, odzież, naczynia, rośliny, perfumy, drogocenne kamienie itp. Bez wątplenia, najważniejsze znaczenie, z punktu widzenia greckiej i światowej kultury, miało przejście od Semitów pisma alfabetycznego (wraz z nazwami 15, względnie 17 liter)⁷. Nie należy zapominać, że język grecki był pośrednikiem, niejednokrotnie przez *medium* łacińskie, w procesie przenoszenia wielu semickich wyrazów do innych języków antycznego i nowożytnego świata.

Wśród zapożyczeń semickich znaczące, a nawet dominujące miejsce zajmują nazwy roślin i ich części⁸, np. βάλσαμον n. ‘drzewo balsamowe, *Commiphora gileadensis* (L.) C. Chr.; olejek balsamowy’ (por. fen. *bšm* ‘perfumy’, hebr. *bōšem* || *bešem* ‘drzewo balsamowe; olejek balsamowy’), δάκτυλος m. ‘daktyl, owoc drzewa palmowego’ (por. aram. *dql* ‘palma, zwł. palma daktylowa’, syr. *deqlā* ‘palma daktylowa’), κάννα || κάβνη f. ‘trzcina; lasecznicza trzciniowata, *Arundo donax* L.’; trzciniowa mata; ogrodzenie z trzciny’ (por. akad. *qanū* ‘trzcina’, ugar. *qn* ‘trzcina’, hebr. *qānē* ‘lasecznicza trzciniowata’), κιν(ν)άμωμον n. ‘cynamon (kora cynamonowca); cynamonowiec wonny, *Cinnamomum cassia* (L.) J. Presl’, λιβανός f./m. ‘kadzidłowiec, *Boswellia carterii* Bridw.; olejek kadzidłowy, kadzidło’ (por. akad. *lubbunū* ‘kadzidło’, hebr. *ləḥōnā* ‘ts.’, arab. *luḥbān* ‘ts.’), μύρρα || σμύρνα f. ‘mirra (gumożywica balsamowca); drzewo balsamowe, balsamowiec, *Commiphora myrrha* (Nees) Engl.’ (por. akad. *murru* ‘ts.’, ugar. *mr* ‘ts.’, hebr. *mōr* ‘ts.’). Nie można jednak wykluczyć, że niektóre greckie fitonimy, podejrzewane o semickie pochodzenie, były *de facto* zapożyczeniami orientalnymi (tzw. pożyczkami wędrownymi), przejętymi z jakiegoś niesemickiego źródła (np. elamickiego lub sumeryjskiego) za pośrednictwem Semitów⁹. Na ten aspekt zwraca uwagę A. Zaborowski, mówiąc: „[i]n the majority of cases plant names have been only transmitted most probably via Semitic and they can be counted as borrowed from Semitic only with reservations”¹⁰.

⁷ Jeffery 1961: 21–42; Woodard 2010: 25–46; Elvira Astoreca 2021: 1–22; Wachter 2021: 21–31.

⁸ Warto zaznaczyć, że Rafał Rosół (2013: 20–111) wśród 65 wczesnych zapożyczeń semickich wyróżnił aż 18 fitonimów. Przytoczone przykłady zaczerpnięto z jego monografii.

⁹ Za przykład zapożyczenia wędrownego (orientalnego pochodzenia) może służyć grecki fitonim πῦρον n. ‘por ogrodowy, *Allium ampeloprasum* L., syn. *Allium porrum* L.’ (< pgr. **k^rrason*), który był wywodzony z bab. *karšu(m)* ‘por’ < akad. *karāšu*, *kurāšu* ‘ts.’ (pl. *kurissu*) < stakad. *karāšum* ‘ts.’ ← sum. *ga.raš* ‘por, *Allium ampeloprasum* L.’ (Vycichl 1963: 21–22). Nazwa pora ogrodowego, zachowana niezależnie w innych językach semickich, np. syr. *krātā* ‘por’, arab. *karrāt*, *kurrāt*, *kurrāt* ‘ts.’ (Rosół 2013: 202), sprowadza się do psem. **kurāt*- ‘por, *Allium ampeloprasum* L.’, co nie wyklucza ewentualności, że prasemicki termin został zapożyczony z innego źródła orientalnego.

¹⁰ Zaborowski 2014: 280.

FITONIM *BURĀT- ‘JAŁOWIEC, JUNIPERUS L.’
W JĘZYKACH SEMICKICH

Słownictwo z zakresu botaniki reprezentują dodatkowo dwa relatywnie późne zapożyczenia semickie, poświadczone w języku starogreckim, βόρατον oraz βράου, określające drzewa lub krzewy iglaste z rodziny cyprysowatych (*Cupressaceae* Rich. ex Bartl.). Za semicką proveniencją obu leksemów opowiada się większość językoznawców¹¹, zarówno hellenistów, jak i semitologów, którzy dla poparcia swej tezy zgodnie przywołują: stakad. *burāšum*, akad. ^{GIS}*burāšu* ‘jałowiec (fenicki) / (phönikischer) Wacholder’¹², asyr. *burāšu* ‘jałowiec fenicki (drzewo lub drewno); aromatyczna substancja otrzymywana z jałowca’, nbab. *baršu* ‘gatunek jałowca’; ebl. *barasum* (*barāsum*) ‘jałowiec / Wacholder’; hebr. *barōš* ‘jałowiec (fenicki), cyprys’, jud.-aram. *barāt* ‘jałowiec, cyprys’, aram. *barātā* ‘ts.’, nsyr. *barūtā* ‘cyprys’, mand. *barātā* ‘cyprys; jałowiec (perski)’¹³. Wszystkie te wyrazy sprowadzane są przez niektórych badaczy do prasemickiego archetypu **burāt-* ‘jałowiec, *Juniperus* L.’¹⁴.

W literaturze przedmiotu panuje przekonanie, że funkcjonujący w Biblii hebrajskiej wyraz *barōš* nie jest rodzimym kontynuantem prasemickiego archetypu, lecz raczej zapożyczeniem ze (staro)akadyjskiego *burāšu(m)* ‘jałowiec’¹⁵. Również Mankowski, akceptując nowoasyryjski wpływ kulturowy na Stary Testament, zakłada, że obecność spółgłoski szczelinowej š w wyrazie *barōš* mogłaby dowodzić, że musiał on dostać się do języka hebrajskiego z dialektu starobabilońskiego (ok. 1900–1500 p.n.e.), ale jeszcze przed przejściem *ā* w *ō*, a nie ze średnio- lub nowoasyryjskiego, w których sybilant zapisywany znakiem š był wymawiany jako [s]¹⁶. Innym możliwym objaśnieniem byłaby wtórna hebraizacja zapożyczenia babilońskiego.

Wydaje się jednak, że nie ma jakiegoś oczywistego powodu, dla którego hebrajski leksem *barōš* nie może być uznany za wyraz prapokrewny akadyjskiemu

¹¹Wyjątek stanowi np. Carnoy (1959: 52), który uważał leksem βόρατον za formację tracko-pe-lazgijską, opartą na rdzeniu *bher-* ‘być najeżonym / être hérissé’, poświadczonym w macedońskim apelatywie *birrox* ‘gęsty’, ros. *borovica* ‘jałowiec’. W hipotezę semicką powątpiewa też Robert Beekes (2010: 234), uznający wyraz βράου za zapożyczenie z nieznanego przedgreckiego substratu.

¹²Meissner, von Soden 1965: 139. W dawniejszych słownikach akadyjski termin *burāšu* był identyfikowany z innymi drzewami iglastymi, np. z sosną (Thompson 1949: 258; Gelb 1957: 101).

¹³Lewy 1895: 34; Brockelmann 1908: 185, 425; 1928: 98; Oppenheim 1963: 326–328; Chantraine 1968: 192; Cohen 1976: 88; Klein 1987: 84; Mankowski 2000: 48–49.

¹⁴Fronzaroli 1969: 278, 291, 300; Cohen 1976: 88; Kogan 2011: 202; Kogan 2012: 242.

¹⁵Brockelmann 1928: 98; Cohen 1976: 88; Klein 1987: 84; Koehler, Baumgartner 1994: 155; Ghica 2002: 231–245; Sokoloff 2009: 187.

¹⁶Mankowski 2000: 48–49. Autor uważa przyjmowanie akadyjskiego oddziaływania na hebrajską leksykę za możliwe, ale bezcelowe („Hebrew borrowing from Babylonian *burāšu* is thus possible (if very early, i.e. before the unconditioned Canaanite sound change *ā* > *ō*), but otiose”).

burāšu. Sybilant *š* jest wynikiem regularnego rozwoju protosemickiej interdentalnej spółgłoski szczelinowej *ʃ* [θ] na gruncie hebrajskim (zob. tab. 1), wokalizm *ō* tłumaczy się kananejskim przesunięciem (psem. **ā* dało zachodniosemickie kananejskie **ō*, skąd hebr. *ō*), podczas gdy samogłoska krótka *u* ulega w języku hebrajskim regularnej redukcji do *szwa*.

Tabela 1. Regularne korespondencje semickich spółgłosek występujących w nazwie jałowca (psem. **burāʃ*-).

Prasemicki	* <i>b</i>	* <i>r</i>	* <i>ʃ</i> [θ]	* <i>burāʃ</i> - ‘jałowiec’
Akadyjski	<i>b</i>	<i>r</i>	<i>š</i> [ʃ]	stakad. <i>burāšum</i> , akad. <i>burāšu</i> , asyr. <i>burāšu</i>
Eblaicki	<i>b</i>	<i>r/l</i>	<i>s</i> (< * <i>š</i>)	ebl. <i>barasum</i> (<i>ba-ra-su-um</i> , <i>ba-ra-su</i> , <i>ba-la-su</i>)
Ugarycki	<i>b</i>	<i>r</i>	<i>ʃ</i> [θ]	
Hebrajski	<i>b</i>	<i>r</i>	<i>š</i> [ʃ]	hebr. <i>bərōš</i>
Aramejski (syryjski)	<i>b</i>	<i>r</i>	<i>t</i> [t] (< * <i>ʃ</i>)	aram. <i>bərātā</i> ‘cyprys’, jud.-aram. <i>bərāt</i> , nsyr. <i>bərūtā</i> ‘cyprys’, mand. <i>bərātā</i>
Arabski	<i>b</i>	<i>r</i>	<i>ʃ</i> [θ]	
Południowoarabski	<i>b</i>	<i>r</i>	<i>ʃ</i> [θ]	
Ge’ez (etiopski)	<i>b</i>	<i>r</i>	<i>s</i> [s]	

Źródło: opracowanie własne

Założenie o nierodzimej genezie hebr. *bərōš* bazuje w gruncie rzeczy na argumentacji ekologicznej, zakładającej rzadkość jałowca fenickiego lub cyprysu na obszarze współczesnego Izraela. Wydaje się, że dawniej jałowce częściej występowały na terenie rozpowszechnienia języka hebrajskiego, a nawet mogły być intencjonalnie uprawiane jako rośliny ozdobne w parkach lub ogrodach. Nie ulega wątpliwości, że istniało zapotrzebowanie na niektóre gatunki jałowca, które mimo rzadkości występowania, w niektórych regionach świata śródziemnomorskiego stawały się przedmiotem handlu i dzięki temu ich nazwy były dobrze znane, nawet jeśli rośliny iglaste należące do rodzaju *Juniperus* zostały bardzo wytrzebione na obszarze Fenicji i Palestyny już w dobie antycznej.

Badacze zgłaszali ponadto wątpliwości co do rodzimości eblaickiego dendronimu *barasum* (zapisanego w formie *ba-ra-su*, *ba-la-su*, *ba-ra-su-um* = sum. GIŠ.LI) ‘jałowiec/Wacholder’, głównie z powodu fonemu *s* [s] zamiast spodziewanego *š* [ʃ]¹⁷. Należy jednak podkreślić, że fonem akadyjski *š* [ʃ] także identyfikuje się z *s* [s] w dobie średnio- i nowoasyryjskiej, nie ma zatem wątpliwości, że język eblaicki (z III tysiąclecia p.n.e.) zachował niezależny refleks dokumentujący prasemicką nazwę ‘jałowca’.

¹⁷Krebernik 1982: 217; 1983: 14. Zdaniem L. Kogana, wyraz eblaicki jest zapożyczeniem z jakiegoś innego języka semickiego.

W języku ugaryckim na oznaczenie ‘jałowca, *Juniperus* L.’ służył odrębny termin semicki **daparan-*, poświadczony nie tylko w ugar. *dprn* ‘jałowiec/juniper’, lecz także w akad. *daprānu*, stbab. *daparānu*, nbab. *duprānu* ‘gatunek jałowca’¹⁸. Prasemicka nazwa jałowca **burāt-* nie została *explicite* udokumentowana w języku ugaryckim, używanym w II tysiącleciu p.n.e. w nadmorskiej miejscowości Ugarit (ob. Ras Szamra) w zachodniej Syrii.

Wyraz prasemicki nie zachował się na gruncie południowosemickim, tj. arabskim i etiopskim. Arabski termin dialektalny *brūtā* ‘cyprys’ nie jest rodzimym kontynuantem psem. **burāt-* ‘jałowiec’, jako że język arabski zachowuje bez zmiany prasemicki spirant zębony **t* [θ]¹⁹. Arab. dial. *brūtā* zapewne reprezentuje relatywnie późne zapożyczenie z nsyr. *barūtā* ‘cyprys’. Język ge‘ez (zwany także klasycznym etiopskim) przejął nazwy *biroš* oraz *beruš* na określenie cyprysu lub jałowca ze źródła hebrajskiego, por. hebr. *barōš* ‘jałowiec (fenicki), cyprys’²⁰. Obecność fonemu *š* [ʃ], jak podkreśla Wolf Leslau, dowodzi niezbitcie hebrajskiego zapożyczenia, gdyż w językach etiopskich pojawia się *s* [s] jako w pełni regularny kontynuant prasemickiego fonemu **t* [θ]²¹. Postacie ge‘ez *burāt*, *burāten*, *burāte* ‘rodzaj drzewa, drzewo oliwne’ oraz gur. *burat* ‘gatunek drzewa / kind of tree’ (pomimo istotnej różnicy semantycznej) uważane są za zapożyczenia z greckiego βράθυ ‘jałowiec sabina’ lub łac. *bratus* ‘jałowiec perski, *Juniperus polycarpos* K. Koch’, względnie nawet z hebrajskiego arameizmu *barōt* ‘cyprys’²². Wyrazy *baharus* ‘cyprys’ oraz *barhus* ‘ts.’ uznaje się jedynie za warianty ge‘ez *biroš*²³. Inne etiopskie formy *birusim*, *barsim*, *beresim*, *berusim* w znaczeniu ‘cyprys’ powstały na bazie hebrajskiej formy pluralnej *barōšim*²⁴.

STAROGRECKIE BOPATON

Renomowane słowniki języka starogreckiego rejestrują apelatyw βόρατον w dwóch znaczeniach: (1) ‘jałowiec cuchnący, *Juniperus foetidissima* Willd.’ oraz (2) ‘jałowiec sabina, zw. też jałowcem sabińskim’²⁵, *Juniperus sabina* L.’²⁶. Jałowiec cuchnący jest krzewem lub drzewem ciepłolubnym, mało

¹⁸Orel, Stolbova 1995: 151.

¹⁹Lipiński 2001: 124.

²⁰Leslau 1991: 107.

²¹Brzuski 1989: 29.

²²Leslau 1979: 156; 1991: 108.

²³Leslau 1991: 90, 104.

²⁴Leslau 1991: 107.

²⁵Niegdyś w polszczyźnie używano też nazw jednoskładnikowych: *sabina*, *sawina*, zob. Majewski 1889: 372, 375.

²⁶Adrados 1995: 732; Liddell, Scott, Jones 1996: 322, 328; Suppl. 70; Montanari 2018: 396. Czterotomowy *Słownik grecko-polski* sygnalizuje tylko jedno znaczenie: ‘gatunek jałowca, *Juniperus foetidissima*’, zob. Abramowiczówna 1958: 434.

odpornym na mróz, osiągającym rozmiary do 20 m. Występuje obecnie w południowo-wschodnim rejonie Europy, głównie we wschodniej części Morza Śródziemnomorskiego, w Azji Mniejszej oraz na terenach kaukaskich, na Krymie oraz wzdłuż wybrzeży Morza Kaspijskiego. Chętnie zasiedla gleby kamieniste i suche, ubogie w wodę. Rośnie w lasach i na stokach gór. Zwykle występuje do wysokości 200–1500 m n.p.m., choć na Cyprze spotyka się pojedyncze egzemplarze na wysokości 1850 m n.p.m. Występuje też na Półwyspie Arabskim²⁷.

Jałowiec sabina, w przeciwieństwie do jałowca cuchnącego, jest krzewem iglastym, płożącym się nisko po ziemi i rozrastającym się wszcz. Rośnie w terenie górskim (zazwyczaj na wysokości 1000–3000 m n.p.m.), zwłaszcza w szczelinach skalnych, na obszarze południowej i środkowej Europy, a także zachodniej i centralnej Azji (aż do wschodniej Syberii). Jest odporny na przymrozki²⁸.

Najwcześniejsze poświadczenie tekstowe wyrazu βόρατον znajdujemy w *Bibliotece historycznej* Diodora Sycylijskiego (I w. p.n.e.). Grecki historyk w passusie poświęconym bogatej florze Arabii Szczęśliwej (gr. Εὐδαίμων Ἀραβία / łac. *Arabia felix*) – jak w starożytności nazywano południową część Półwyspu Arabskiego – wymienia roślinę zwaną *bóraton* (τὸ καλούμενον βόρατον). Z przekazu Diodora dowiadujemy się, że góry Arabii Szczęśliwej (chodzi najpewniej o dzisiejszy płaskowyż Hadhramaut w Jemenie lub pasmo górskie Zufar w Omanie) były gęsto porośnięte roślinnością iglastą reprezentowaną m.in. przez jodły, sosny, cedry i jałowce²⁹ (*Bibl.* II 49, 4): ἐν δὲ τοῖς ὄρεσιν οὐ μόνον ἐλάτη καὶ πεύκη φύεται δαψιλῆς, ἀλλὰ καὶ κέδρος καὶ ἄρκευθος ἄπλατος καὶ τὸ καλούμενον βόρατον („W górach nie tylko rośnie jodła i sosna, lecz także cedr, jałowiec olbrzymi [wschodnioafrykański] i tak zwany *bóraton* [jałowiec cuchnący]”)³⁰.

Nazwę βόρατον jako synonim wyrazu βράθυ, oznaczającego jałowiec sabiński (*Juniperus sabina* L.), podaje grecki lekarz i farmakolog Dioskurides Pedanios (ok. 40 – ok. 90 n.e.) w swoim dziele pt. *O środkach leczniczych* (*De mat. med.* I 76): βράθυ, <δ> ἔνιοι βόρατον καλοῦσιν („jałowiec sabina [*bráthy*], którego inni nazywają *bóraton*”). Identyfikację potwierdza też nieznan autor,

²⁷ Farjon 2017: 430–431. Zob. także Boratyński, Boratyńska 2021: 17–34.

²⁸ Farjon 2017: 462–464.

²⁹ Jałowce w języku greckim określane były także nazwą ἄρκευθος f., odnoszącą się do co najmniej sześciu gatunków: (1) ‘jałowiec wielkoowocowy, *Juniperus macrocarpa* Sm.’ (= ἄρκευθος μεγάλη, Dsc. I 75); (2) ‘jałowiec pospolity, *Juniperus communis* L.’ (= ἄρκευθος μικρά, Dsc. I 75); (3) ‘jałowiec fenicki, *Juniperus phoenicea* L.’; (4) ‘jałowiec kolczasty, *Juniperus oxycedrus* L.’; (5) ‘jałowiec wyniosły, zwany też jałowcem greckim, *Juniperus excelsa* M. Bieb.’; (6) ‘jałowiec wschodnioafrykański, *Juniperus procera* Hochst.’ (= ἄρκευθος ἄπλατος, Diod. Sic. *Bibl.* II 49, 4).

³⁰ Tłumaczenie własne.

zwany popularnie Pseudo-Dioskuridesem (Ps.-Dsc. I 76: βράθυ· οἱ δὲ βόρατον, Ῥωμαῖοι ἔρβα Σαβίνα „jałowiec sabina: inni zaś [zwią go] *bóraton*, Rzymianie *herba Sabina*”).

Symmachos Ebionita (II/III w. n.e.), tłumacz Biblii hebrajskiej na język grecki³¹, trzykrotnie użył znanego już z literatury greckiej apelatywu βόρατον ‘jałowiec cuchnący’ lub ‘jałowiec sabina’. W tłumaczeniu *Pieśni nad pieśniami* (PnP 1,17) słowo *bārôṭîm*³² [b̄əro:ti:m] m. pl. ‘cyprysy’ Symmachos oddał na język grecki za pomocą formy liczby mnogiej βόρατα (LXX: κυπάρισσοι). Ten sam wyraz Akwila z Synopy (II w. n.e.), znany z literalnego tłumaczenia Starego Testamentu³³, przełożył nieznanym wcześniej w języku greckim słowem βοράτιναι f. pl. (*hapax legomenon*), utworzonym od niepoświadczonej formy liczby pojedynczej βοράτινη³⁴. Należy tutaj podkreślić, że występujące w *Pieśni nad pieśniami* słowo *bārôṭ* (wobec podstawowego wariantu hebr. *bārôṣ*) jest niewątpliwym zapożyczeniem judeo-aramejskim (północnopalestyńskim) w języku hebrajskim³⁵. Użyty przez Akwilę wyraz βοράτιναι, odpowiadający starotestamentowej postaci *bārôṭîm*, powstał – jak widać wyraźnie – na bazie hebrajskiej (judeo-aramejskiej) formy pluralnej, rozszerzonej grecką końcówką fleksyjną wskazującą na przynależność rzeczownika do deklinacji I (o osnowie na *-ā*).

Grecka postać βόρατον n. ‘jałowiec cuchnący lub jałowiec sabina’, zarejestrowana po raz pierwszy w I w. p.n.e., wskazuje na źródło aramejskie. Na czasy Diodora przypada funkcjonowanie tzw. języka średnioaramejskiego, określającego grupę dialektów aramejskich używanych od III w. p.n.e. do III w. n.e.³⁶. W języku aramejskim spółgłoska interdentalna *t̄* [θ] zidentyfikowała się ze spółgłoską zębową *t* [t] przed VII w. p.n.e.³⁷. Stąd też prasemicki archetyp **burāt-* ‘jałowiec’ przekształcił się w postać aram. *brt*, wokalizowaną jako [bu:ra:t(u)]. Język grecki w dobie hellenistycznej oddawał obcy fonem [u] za pomocą samogłoski *ō* (czyli ścieśnionego *o*), oddawanej za pomocą litery omikron³⁸.

³¹ Symmachos Ebionita bardzo dobrze znał język grecki, o czym świadczy unikanie konstrukcji semickich i stosowanie greckich idiomów. Jego tłumaczenie Starego Testamentu, w porównaniu z *Septuagintą*, cechuje większa dosłowność. Podziwiany był za styl przez św. Hieronima, autora *Wulgaty*, łacińskiego przekładu Pisma Świętego, zob. Würthwein 1995: 55–56.

³² Hebrajski wyraz *bārôṭ* (judeo-aramejskiego pochodzenia) reprezentuje *hapax legomenon* w żydowskiej Biblii, zob. Klein 1987: 84.

³³ Akwila z Synopy (w Poncie), prozelita i uczeń słynnego Akiby ben Josefa, zasłynął z „nie-wolniczo” dosłownego tłumaczenia Tanachu. Jego przekład, zalecany do lektury w żydowskich synagogach, był opozycyjny do *Septuaginty*, zob. Würthwein 1995: 55.

³⁴ Adrados 1995: 732.

³⁵ Brown, Driver, Briggs 1907: 141b; Wagner 1966: 38.

³⁶ Lipiński 2001: 66.

³⁷ Gzella 2011: 576.

³⁸ Warto zaznaczyć, że w grupie attycko-jońskiej (od VII w. p.n.e.) pragrecki fonem [u] miał artykulację podniesioną do bilabialnego [y], zob. Jurewicz 1999: 34.

Innymi słowy, postać *βόρατον*, dostosowana do greckiego systemu fleksyjnego (rzeczowniki o temacie na *-o-*), jest perfekcyjnym oddaniem formy aramejskiej.

STAROGRECKIE ΒΡΑΘΥ

Autorzy słowników języka starogreckiego zgodnie przypisują leksemowi βράθυ tę samą co wyrazowi βόρατον treść semantyczną: (1) ‘jałowiec sabina, zw. też jałowcem sabińskim, *Juniperus sabina* L.’ oraz (2) ‘jałowiec cuchnący, *Juniperus foetidissima* Willd.’³⁹.

Najwcześniejsze wzmianki o drzewie lub krzewie noszącym nazwę βράθυ pojawiają się w I stuleciu n.e. Dioskurides z Anazarbos w dziele pt. *O środkach leczniczych* (*De mat. med.* I 76) zawarł botaniczny opis rośliny leczniczej βράθυ (noszącej alternatywne miano βόρατον), która jest obecnie identyfikowana z jałowcem sabińskim⁴⁰. Grecki lekarz wyróżnia dwa rodzaje jałowca, jeden podobny z liści do cyprysu, płożący i silnie woniejący, drugi przypominający z listowia tamaryszek⁴¹. Igliwie obu odmian, stosowane pod różnymi postaciami – jak podaje Dioskurides – usuwa wrzody i łagodzi stany zapalne (w formie okładu), eliminuje czarne plamy, nieczystości i karbunkuły (w formie kataplazmu), usuwa krew z moczu i spędza płód (podany w napoju)⁴². Zbieżną charakterystykę tegoż jałowca znajdujemy w *Historii naturalnej* Pliniusza Starszego. Należy tutaj odnotować, że rzymski uczoney w odniesieniu do krzewu używa peryfrastycznego określenia „ziele sabińskie” (*NH* XXIV 102): „herba Sabina, brathy appellata a Graecis” („ziele sabińskie, zwane przez Greków *brathy*”)⁴³. Wszystkie trzy nazwy, odnoszące się do jałowca sabińskiego, podaje Pseudo-Dioskurides (*Ps.-Dsc.* I 76): „Jałowiec sabiński (βράθυ) – jedni [nazywają go] *bóraton* (βόρατον), Rzymianie zaś «zielem sabińskim» (ἔρβα Σαβίνα)”.

Właściwości lecznicze jałowca sabińskiego uwydatnia Skryboniusz Largus, nadworny lekarz rzymskiego cesarza Klaudiusza, który w recepcie na przewlekły ból lędźwi i paraliż (*Comp.* 154) wymienił wśród składników roślinę o nazwie *brathy* (gen. sg. *brathys*): „Ad lumborum dolore: cucurbitae silvestris floccorum aut seminis” *X p. II*, *brathys X p. I*, *salis X p. I* („Na ból lędźwi:

³⁹Carnoy 1957: 53; Chantraine 1968: 192; Adrados 1995: 750; Liddell, Scott, Jones 1996: 328; Montanari 2018: 403.

⁴⁰Dioscórides, *Plantas y remedios medicinales (De materia medica)*..., 181; Pedanius Dioscorides of Anazarbus, *Plantas y remedios medicinales (De materia medica)*..., 59.

⁴¹Dioskurides mówi tu o dwóch odmianach jałowca sabińskiego, (odpowiednio) męskiej (zwanej też cyprysem kreteńskim) i żeńskiej. Odmiana męska (*Juniperus sabina* ‘Mas’), z powodu zawierającego w sobie trującego sabinolu, wydziela nieprzyjemnych zapach przypominający woń kociego moczu.

⁴²Riddle 1985: 35, 54, 59, 65; Segura Munguía 2009: 124.

⁴³Zob. André 1985: 38, 223.

[należy podać] miąższ lub nasiona dzikiej dyni o wadze 2 denarów, jałowca sabińskiego o wadze 1 denara, soli – 1 denara”). W anonimowym traktacie z II w. n.e. pt. *Kyranides* (*Cyran.* I 2, 1–2) zostaje wymieniony jałowiec sabina (gr. βράθυ) jako roślina o ważnym działaniu magiczno-medycznym⁴⁴. Szczegółowy opis działania jałowca sabińskiego znajdujemy też w piśmie Klaudiusza Galena (II w. n.e.) pt. *De simplicium medicamentorum facultatibus* (VI 2, 15 = XI p. 853 Kühn). Jałowiec sabina jest składnikiem kilku złożonych leków opisanych przez Galena w dwóch traktatach: *De compositione medicamentorum secundum locos* (IX 3) oraz *De compositione medicamentorum per genera* (V 11; VII 12, 13, 14, 15). Przy opisie maści uśmierzającej bóle (skrzątnie wynotowanej z dzieła Andromacha z Krety) rzymski lekarz (VII 13 = XIII p. 1034 Kühn) doprecyzowuje nazwę jałowca słowami: βράθυος [gen. sg.] ὃ ἐστὶν ἔρβα σαβίνα, [...] ξέστας β’ „[weź] dwie ksesty jałowca sabiny, to jest ziela sabińskiego”. W innym dziele pt. *De remediis parabilibus* Pseudo-Galen podaje prosty przepis na kataplazm stosowany podczas kataru (I 5 = XIV p. 346 Kühn): Κυπάρισσος χλωρά ἢ βράθυ χλωρὸν μετ’ οἴνου („Świeży cyprys albo jałowiec sabina z winem”).

Pseudo-Apulejusz, anonimowy autor herbariusza z IV w. n.e., w rozdziale poświęconym „sabińskiemu zielu” (LXXXVI: *Herba Sabina*) wymienia 12 obocznych nazw jałowca sabiny: *A Graecis dicitur boratos, alii antirrinon, alii anar-rinon, alii cinocefalion, alii pitecion, alii bucranion, alii ametiston, alii bratin, profetae ciriomorfon, alii neotheos, Aegyptii acatachyros, Itali herba savina*. Widzimy zatem, że Grecy, zdaniem rzymskiego botanika, używali obok wielu innych nazw dwóch semityzmów *boratos* (= gr. βόρατος) oraz *bratin* (= gr. βράθυ) jako fitonimów oznaczających ‘jałowiec sabiński, *Juniperus sabina* L.’.

Nazwa βράθυ pojawia się w zrewidowanych, greckich przekładach Biblii hebrajskiej. Żydowski uczonec Teodocjon (II w. n.e.) w swoim przekładzie *Księgi Izajasza* czterokrotnie użył słowa βράθυ w miejsce hebrajskiego fitonimu *baroš* (Iz 37, 24; Iz 41, 19; Iz 55, 13).

Aleksandryjski uczonec Hesychios (V/VI w. n.e.) zawarł w swoim leksykonie słów rzadkich i dialektalnych głosę βράθυ: πῶα τις θεοῖς θυομένη (*HAL* β-1039: „*brathy* – jakaś roślina spalana na ofiarę bogom”), która bez wątpienia odnosi się do jałowca sabińskiego. Hesychiosowy lemat – z nieznanym nam powodów – nie został włączony przez Roberta Beekesa, autora słownika etymologicznego języka greckiego, do artykułu hasłowego poświęconego semickiemu zapożyczeniu βράθυ (1)⁴⁵. Co istotne, w osobnym hasle „βράθυ 2”, odnotowującym głosę Hesychiosa, holenderski językoznawca nie podaje ani pochodzenia, ani etymologii rozpatrywanego słowa: „[the origin of the word] «?»». ETYM Unknown⁴⁶. Tymczasem o wykorzystywaniu jałowca sabińskiego do okadzania, zwłaszcza

⁴⁴ *Kyranides. O magicznych właściwościach roślin, zwierząt i kamieni...*, 57.

⁴⁵ Beekes 2010: 235.

⁴⁶ Beekes 2010: 235.

przed sprowadzeniem ze Wschodu (m.in. z Arabii Felix, Indii, Somalii) kadzidłą, piszą jednoznacznie autorzy starożytni. Dioskurides podaje, że „liści tegoż używa się zamiast kadzidła” (*De mat. med.* I 76: χρῶνται δὲ τούτου τοῖς φύλλοις ἀντὶ θυμιάματος), co potwierdzają także *Kyranidy* (*Cyran.* I 2, 2: αὕτη θυμιάται τοῖς θεοῖς ἀντὶ λιβάνου („Ta [roślina] palona jest bogom zamiast drzewa kadzidłowego”). Podobnej informacji dostarcza niezależnie Pliniusz Starszy: „A multis in suffitus pro ture adsumitur” („Przez wielu jest stosowany do okadzania zamiast kadzidła”). Na właściwości aromatyczne jałowca sabiny i zastosowanie w obrzędach sakralnych zwracają uwagę m.in. Wergiliusz (*Cul.* 404: „herbaque turis opes priscis imitata sabina” „i ziele sabińskie, które udawało u [naszych] przodków drogic kadzidło”), Propercjusz (IV 3, 58: „et crepat ad veteres herba Sabina focus” („i trzaska ziele sabińskie na starych ogniskach”, przeł. M. Brożek)⁴⁷, a także Owidiusz (*Fast.* I 343: „ara dabat fumos herbis contenta Sabinis” („ołtarz buchał dymem zadowolony z jałowca sabińskiego”).

Grecki fitonim βράθυ zawiera fonem θ, wymawiany pierwotnie jako [t^h], później jako [θ]⁴⁸, którego nie można wywieść ani ze źródła akadyjskiego, ani kananejskiego (w języku akadyjskim, hebrajskim lub fenickim spotykamy wyłącznie fonem š [ʃ] jako kontynuant prasemickiego fonemu *ʃ [θ]⁴⁹). Ponadto termin grecki dokumentuje wokalizm α, oddający semicką samogłoskę ā [a:], co wyklucza wywód z języków kananejskich (tj. z hebrajskiego, fenickiego, ammonickiego, moabickiego lub edomickiego), które przeprowadziły zmianę *ā > *ō [o:] w połowie II tysiąclecia p.n.e. Języki grupy aramejskiej zachowały nie tylko wokalizm ā, lecz także (do X w. p.n.e.) oryginalny spirant międzyzębowy *ʃ [θ], który następnie zidentyfikowały ze spółgłoską zębową bezdźwięczną [t]. Istnieje jednak wystarczająca dokumentacja, wskazująca na obecność fonemu ʃ [θ] w tekstach aramejskich z VII–V w. p.n.e., m.in. z miasta Heliopolis, stolicy Dolnego Egiptu⁵⁰. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że semickie spiranty międzyzębowe *ʃ [θ], *d [ð], *ʃ [θ] zachowały się w peryferyjnych, konserwatywnych dialektach języka aramejskiego, do których innowacja fonologiczna, polegająca na despirantyzacji fonemów interdentalnych, dotarła z opóźnieniem lub w ogóle nie została zrealizowana. Tak mogło się zdarzyć w przypadku, gdy izolowana populacja Aramejczyków funkcjonowała w obcym środowisku, np. w Egipcie (dowodnie w Heliopolis) lub na Cyprze⁵¹. Nie da się wykluczyć odmiennej interpretacji, zgodnie z którą obecność greckiego fonemu θ, wymawianego [t^h]

⁴⁷ Propercjusz, *Poezje wybrane...*, 93.

⁴⁸ W niektórych dialektach greckich (np. w elejskim i lakońskim) zjawisko spirantyzacji θ oraz δ można już obserwować w VI–IV w. p.n.e., zob. Morani 1999: 220; Marchewka 2005: 56–57.

⁴⁹ Odpowiednie korespondencje fonetyczne dotyczące psem. *ʃ [θ] prezentuje tab. 1. Dalsze informacje szczegółowe można odnaleźć w podstawowych opracowaniach specjalistycznych, zob. Brzuski 1989: 29; Lipiński 2001: 124–129.

⁵⁰ Beyer 1984: 100.

⁵¹ Smallwood 1976: 121.

lub [θ], można objaśnić aspiracją aramejskich spółgłosek zwartych *k, *p, *t w określonych kontekstach, datowaną na połowę III w. p.n.e.⁵². W tej sytuacji wywód greckiego fitonimu βράθυ ze źródła aramejskiego (zob. aram. *barātā* ‘cyprys’, mand. *barātā* ‘cyprys; jałowiec «perski»’) wydaje się wysoce prawdopodobny. Omawiane zapożyczenie zawiera grupę konsonantyczną βρ, dokumentującą aramejskie zwężenie krótkiej samogłoski *u do szwa (ə), co może dodatkowo przemawiać za sugestią badawczą, że wyraz βράθυ został przejęty później niż synonimiczny termin βόρατον.

STAROGRECKIE (PAMFILIIJSKIE) BOYPI ‘CYPRYS’

W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie dostrzeżono, że ze źródła semickiego wywodził się także pamfilijski dendronim (poświadczony w gwarze Pergajczyków) βουρί n. oznaczający ‘cyprys wiecznie zielony, *Cupressus sempervirens* L.’. Wyraz ten, mający charakter wybitnie dialektalny, został zarejestrowany w późnoantycznym leksykonie Hesychiosa z Aleksandrii (V/VI w.n.e.). Pamfilijska glosa była do tej pory restytuowana w następującej postaci: βουρικυπάρισσος· ἡ ἄμπελος. Περγαῖτοι⁵³. Nie ulega wątpliwości, że antyczna glosa, opatrzona kwalifikatorem etnonimicznym *Pergaioi*, odnoszącym się do mieszkańców Perge, miasta położonego w południowej części wybrzeża mała-azjatyckiego, w sposób jednoznaczny wskazuje na jej pamfilijską genezę⁵⁴.

Dialekt pamfilijski języka starogreckiego był swoistą, idiosynkratyczną mieszaniną cech charakterystycznych dla dialektów grupy arkado-cypryjskiej (zw. też achajską) oraz (w mniejszym stopniu) doryckiej i eolskiej⁵⁵. Osobliwość przedmiotowego dialektu wynikała z faktu, że pierwszymi greckimi mieszkańcami Pamfilii, żywej krainy położonej pomiędzy Lykią a Cylicją, mieli być mykeńscy Achajowie (2 poł. II tysiąclecia p.n.e.), spokrewnieni z późniejszymi arkadyjskimi i cypryjskimi Grekami, po których – ok. VIII w. p.n.e. lub nieco później – w dwóch osobnych falach przybyli użytkownicy dialektów doryckich (m.in. z Argos, Lakonii, Rodos) oraz eolskich (m.in. z eolskiej Kyme, Lesbos)⁵⁶. Na gruncie dialektu pamfilijskiego wytworzyła się pewna liczba fonologicznych, morfologicznych i leksykalnych innowacji pod wpływem sąsiednich języków adstratowych. Nie należy bowiem zapominać, że przed przybyciem

⁵²Beyer 1984: 125–126.

⁵³*Hesychii Alexandrini Lexicon* (1858)..., 391; *Hesychii Alexandrini Lexicon* (1953)..., 340; *Hesychii Alexandrini Lexicon* (2008)..., 458.

⁵⁴Dialekt pamfilijski języka starogreckiego był używany nie tylko w Perge, stolicy starożytnej Pamfilii (Brixhe 1976: 157–161), lecz także w innych miastach tego regionu: Sillyon, Aspendos, Selge, por. Brixhe 1976: 163–290.

⁵⁵Brixhe 1976: 145–146; Filos 2014: 8–11.

⁵⁶Filos 2014: 8.

pierwszych greckich osadników omawiany obszar zamieszkiwany był przez ludność anatolijską, mówiącą językami luwijskimi, m.in. sideckim (używanym dowodnie w pamfilijskim mieście Side), a być może także lykijskim, milijskim, pizydyjskim, cylicyjskim, które funkcjonowały w najbliższym sąsiedztwie Pamfilii⁵⁷.

W innej pracy wykazałam, że analizowaną głosem można odtworzyć w następującej formie: βουρί· κυπάρισσος ἢ ἄμπελος. Περγαῖοι („bourí: cyprys lub winorośl. Pergajczycy”)⁵⁸. Termin pergajski (czyli pamfilijski) βουρί w sensie ‘cyprys’ (gr. κυπάρισσος) jest przypuszczalnie zapożyczeniem wędrownym semickiego pochodzenia, dokonany za pośrednictwem języka likijskiego, w którym zaszła regularna przemiana anatolijskiego spirantu *š w fonem [h], np. lik. *kbihu*, mil. *tbišu* ‘dwa razy’ (< pie. **dūisu*); lik. *ehbi* ‘swoj’ < **ebhi* < **ebehi* < luv. *apaši* ‘należący do tego; swój’⁵⁹. Za prawdopodobne źródło zapożyczenia należałoby uznać anatolijski wyraz **burašiš* c. ‘gatunek drzewa iglastego; jałowiec lub cyprys’ (być może poświadczony w języku hetyckim w częściowo zachowanym zapisie ^{GIS}*pu-ra-x[-*; KUB 54.93 obv. 2), który reprezentuje adaptację wyrazu akadyjskiego *burāšu(m)* ‘jałowiec’. Warto uwydatnić, że akadyjskie wyrazy zakończone na *-u(m)*, zapożyczone przez indoeuropejskich Hetytów, zostały przyporządkowane w języku hetyckim do typu fleksyjnego na *-i-*, np. het. *ḫalziš* c. ‘twierdza’ ← akad. *ḫalšu* ‘ts.’; het. *kirinniš* c. ‘drogocenny kamień’ ← akad. *girinnu* ‘ts.’ (← sum. *girin*); het. *laḫanniš* c. ‘butelka’ ← akad. *laḫannu(m)* ‘naczynie do picia’; het. *tuppi* n. ‘tabliczka gliniana’ ← akad. *tuppu(m)* ‘tabliczka, dokument, list’ (← sum. *dub*); het. *zuppari* n. ‘pochodnia, łuczywo’ ← akad. *ṭiparu* ‘ts.’⁶⁰.

Dostępne dane leksykalne pozwalają zrekonstruować następujący ciąg zależności: psem. **burāt-* ‘jałowiec, *Juniperus* L.’ > stakad. *burāšum* ‘jałowiec (fenicki)’ > akad. *burāšu*, asyr. *burāšu* ‘ts.’ → luv. **burašiš* c. ‘drzewo iglaste z rodziny cyprysowatych’ > lik. **burehi*, synkopowane **burhi* ‘ts.’ → gr. pamf. βουρί ‘cyprys wiecznie zielony’⁶¹. Termin pamfilijski został zatem zapożyczony ze źródła akadyjskiego za pośrednictwem języków anatolijskich.

Gwoli ścisłości należy dodać, że pamfilijski apelatyw βουρί (2) w sensie ‘winorośl’ (= gr. ἄμπελος), homonimiczny do omówionego wyrazu βουρί (1) ‘cyprys wiecznie zielony’, jest zapożyczeniem czysto anatolijskim, por. het. *muriš* c. ‘winorośl, winne grono, kiść winogron’, luv. *mu-ri-i[š]* ‘ts.’⁶².

⁵⁷ Colvin 2007: 48; Skelton 2017: 104–129. Rejon późniejszej Pamfilii od epoki brązu zdominowany był przez indoeuropejskich Luwitów, zob. Popko 1999: 112.

⁵⁸ Kaczyńska 2022: 60–76.

⁵⁹ Neuman 1969: 379; Danka 1986: 337–338; Melchert 1994: 288; 2008: 49.

⁶⁰ Gusmani 1968: 30.

⁶¹ Kaczyńska 2022: 68.

⁶² Kaczyńska 2022: 69–72.

KONKLUZJE

W pracy omówiłam trzy greckie jednostki leksykalne oznaczające rośliny iglaste z rodziny cyprysowatych (*Cupressaceae*): gr. βόρατον n. ‘jałowiec cuchnący, *Juniperus foetidissima* Willd.’; ‘jałowiec sabiński, *Juniperus sabina* L.’, gr. βράθυ n. ‘jałowiec sabiński; jałowiec cuchnący’ oraz gr. pamf. βουπί n. ‘cyprys wiecznie zielony, *Cupressus sempervirens* L.’. Przychyliłam się do tradycyjnego poglądu, że dwa pierwsze fitonimy są ewidentnymi semityzmami, a następnie wskazałam, iż także termin pamfilijski jest prawdopodobnym zapożyczeniem semickim dokonany za pośrednictwem języków anatolijskich. Nie ulega zatem wątpliwości, że w języku starogreckim funkcjonowały zapożyczenia wielokrotne, których ostatecznym źródłem był ten sam rdzeń prasemicki **burāt-* ‘jałowiec, *Juniperus* L.’. Trzy rozpatrywane semityzmy trafiły do języka greckiego rozmaitymi drogami, a ich źródłem były dwa odrębne języki semickie: aramejski i akadyjski. Termin gr. βόρατον n. ‘jałowiec cuchnący, *Juniperus foetidissima* Willd.’, także ‘jałowiec sabiński, *Juniperus sabina* L.’ sprowadza się do wczesnego źródła aramejskiego (prasemicki spirant interdentalny **t* zmienia się w spółgłoskę zębową [t] jedynie w ugrupowaniu języków aramejskich), podczas gdy jego synonim βράθυ nawiązuje do jakiegoś innego dialektu aramejskiego (prezentującego zmianę [t] > [θ]). Najbardziej złożoną genezę wykazuje – jak się zdaje – pamfilijski wyraz βουπί n. ‘cyprys wiecznie zielony, *Cupressus sempervirens* L.’, który trafił do języka greckiego ze źródła akadyjskiego za pośrednictwem dwóch języków anatolijskich: luwijskiego i likijskiego (gr. pamf. βουπί ← lik. **burhi* < **burehi* < luv. **burašiš* c. ← asyr. / akad. *burāšu* < stakad. *burāšum* < psem. **burāt-*). Wyróżnienie zapożyczenia wielokrotnego w języku starogreckim może być uznane za cenne dokonanie badawcze, a wskazanie potencjalnych źródeł i trajektorii przenikania poszczególnych apelatywów pochodzenia semickiego do języka greckiego wzbogaca w istotny sposób naszą wiedzę o zamierzchłej przeszłości, a szczególnie o prehistorycznych i wczesnodziejowych kontaktach semicko-indoeuropejskich odbywających się we wschodniej części obszaru śródziemnomorskiego.

SKRÓTY JĘZYKOWE

akad. – akadyjski; ang. – angielski; arab. – arabski; aram. – aramejski; asyr. – asyryjski; bab. – babiloński; cypr. – cypryjski (dialekt języka nowogreckiego); ebl. – eblaicki; eg. – egipski; fen. – fenicki; fr. – francuski; gr. – grecki (starogrecki); myk. – mykeński (dialekt języka starogreckiego); gur. – gurage; hebr. – hebrajski; het. – hetycki; jud.-aram. – judeo-aramejski; kap. – kapadocki (dialekt języka nowogreckiego); lik. – likijski; luv. – luwijski; łac. – łaciński; mand. – mandejski (nowoaramejski wschodni); mil. – milyjski; nbab. – nowobabiloński;

ngr. – nowogrecki; niem. – niemiecki; nsyr. – nowosyryjski; pamf. – pamfilijski (dialekt języka starogreckiego); pgr. – pragrecki; pie. – praindoeuropejski; pol. – polski; psem. – prasemicki; stakad. – staroakadyjski; sum. – sumeryjski; syr. – syryjski; śrlac. – średniowieczny łaćniński; śrwniem. – średniowysokoniemiecki; ugar. – ugarycki; zach.kret. – zachodniokreteński (dialekt języka nowogreckiego).

BIBLIOGRAFIA

Źródła, przekłady, komentarze

- Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. I, ed. I.C. Cunningham, Berlin–Boston 2018.
 Dioscórides, *Plantas y remedios medicinales (De materia medica)*, vol. I, traducción de M. García Valdés, Madrid 1998.
Biblia Hebraica Stuttgartensia, ed. R. Kittel, Stuttgart 1997.
Kyranides. O magicznych właściwościach roślin, zwierząt i kamieni, przeł. i oprac. E. Żybert, Wrocław 2013.
Hesychii Alexandrini Lexicon, vol. I, ed. K. Latte, Hauniae 1953.
 Pedanius Dioscorides of Anazarbus, *De materia medica*, transl. by L.Y. Beck, Hildesheim–Zürich–New York 2005.
 Propercjusz, *Poezje wybrane*, przeł. i oprac. M. Brożek, Warszawa 1986.
Hesychii Alexandrini Lexicon, vol. I, ed. M. Schmidt, Ienae 1858.

Opracowania

- Abramowiczówna (red.) 1958: *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. I, Warszawa 1958.
 Adrados 1995: F.R. Adrados, *Diccionario griego-español*, vol. IV, Madrid 1995.
 André 1985: J. André, *Les noms de plantes dans la Rome antique*, Paris 1985.
 Bai 2009: G. Bai, *Semitische Lehnwörter im Altgriechischen*, Hamburg 2009.
 Bartoněk 2003: A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch*, Heidelberg 2003.
 Baumgarten 1981: A.I. Baumgarten, *The Phoenician History of Philo of Byblos. A Commentary*, Leiden 1981.
 Beekes 2010: R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, vol. I–II, Leiden–Boston 2010.
 Bertolín Cebrián 1996: R. Bertolín Cebrián, *Loan-Words in Mycenaean Greek*, „Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity” 45 (1996), z. 1, 13–20.
 Beyer 1984: K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, Göttingen.
 Boratyński, Boratyńska 2021: A. Boratyński, K. Boratyńska, *Jalowce występujące w sposób naturalny w Europie i w regionie śródziemnomorskim – przegląd*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 69 (2021), 17–34.
 Braun 2008: T.F.R.G. Braun, *The Greeks in the Near East*, w: J. Boardman, *The Cambridge Ancient History*, vol. III, ed. N.G.L. Hammond, Cambridge 2008, 1–31.
 Brixhe 1976: C. Brixhe, *Le dialecte grec de Pamphylie. Documents et grammaire*, Paris 1976.
 Brockelmann 1908: C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*. B. I: *Laut und Formenlehre*, Berlin 1908.
 Brockelmann 1928: C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halis Saxonum 1928.
 Brown, Driver, Briggs 1907: F. Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907.
 Brzuski 1989: W.K. Brzuski, *Gramatyka porównawcza języków semickich Etiopii. Skrypt dla studentów*, Warszawa 1989.

- Carnoy 1959: A. Carnoy, *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plants*, Louvain 1959.
- Chantraine 1968: P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, vol. I, Paris 1968.
- Cohen 1976: D. Cohen, *Dictionnaire des racines sémitiques ou attestées dans langues sémitiques*, fasc. 2, Paris 1976.
- Colvin 2007: S. Colvin, *A Historical Greek Reader: Mycenaean to the Koiné*, Oxford–New York 2007.
- Danka 1986: I.R. Danka, *Języki anatolijskie*, w: *Języki indoeuropejskie*, t. I, red. L. Bednarczuk, Warszawa 1986, 275–339.
- Długosz-Kurczabowa 2003: K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- Duhoux 1989: Y. Duhoux, *Les contacts entre mycéniens et barbares d'après le vocabulaire du linéaire B*, „*Minos*” 23 (1989), 75–83.
- Durkin 2009: P. Durkin, *The Oxford Guide to Etymology*, Oxford 2009.
- Elvira Astoreca 2021: N. Elvira Astoreca, *Early Greek Alphabetic Writing*, Oxford–Philadelphia 2021.
- Farjon 2017: A. Farjon, *A Handbook of the World's Conifers*, vol. I, Leiden–Boston 2017.
- Filos 2014: P. Filos, *Pamphylian*, w: *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, ed. G.K. Giannakis, vol. III, Leiden–Boston 2014, 8–11.
- Fronzaroli 1969: P. Fronzaroli, *Studi sul lessico comune semitico. V. La natura domestica*, „*Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti*” 23 (1969), nr 7–12, 267–303.
- Gelb 1957: I.J. Gelb, *Glossary of Old Akkadian*, Chicago 1957.
- Ghica 2002: V. Ghica, *Avatars méditerranées de l'assyrien burāšu*, „*Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*” 102 (2002), 231–245.
- Gusmani 1968: R. Gusmani, *Il lessico ittito*, Napoli 1968.
- Gzella 2011: H. Gzella, *Imperial Aramaic*, w: *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. S. Weninger, Berlin–Boston 2011, 574–586.
- Jasińska, Piwowarczyk 2019: K. Jasińska, D.R. Piwowarczyk, *Magister, mistrz, majster – o drogach przenikania wyrazów lacińskich do polszczyzny*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*” 75 (2019), 45–57.
- Jeffery 1961: L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961.
- Jurewicz 1999: O. Jurewicz, *Gramatyka historyczna języka greckiego*, Warszawa 1999.
- Kaczyńska 2022: E. Kaczyńska, *Reflections on the Hesychian lemma βουρικυπάρτισσος*, „*Philologia Classica*” 17 (2022), nr 1, 60–76.
- Klein 1987: E. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Jerusalem 1987.
- Koehler, Baumgartner 1994: L. Koehler, W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden–New York–Köln 1994.
- Kogan 2011: L. Kogan, *Proto-Semitic Lexicon*, w: *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. S. Weninger, Boston–Berlin 2011, 179–258.
- Kogan 2012: L. Kogan, *Les noms de plantes akkadiens dans leur contexte sémitique*, w: *Language and Nature. Papers Presented to John Huehnergard on the Occasion of His 60th Birthday*, eds. R. Hasselbach, N. Pat-El, Chicago 2012, 229–267.
- Krebernik 1982: M. Krebernik, *Zu Syllabar und Orthographie der lexikalischen Texte aus Ebla. Teil 1*, „*Zeitschrift für Assyriologie*” 72 (1982), 178–236.
- Krebernik 1983: M. Krebernik, *Zu Syllabar und Orthographie der lexikalischen Texte aus Ebla. Teil 2 (Glossar)*, „*Zeitschrift für Assyriologie*” 73 (1983), 1–47.
- Leslau 1979: W. Leslau, *Etymological Dictionary of Gurage (Ethiopic)*, vol. III, Wiesbaden 1979.
- Leslau 1991: W. Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic). Ge'ez-English English-Ge'ez with an Index of the Semitic Roots*, Wiesbaden 1991.
- Lewy 1895: H. Lewy, *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen*, Berlin 1895.

- Liddell, Scott, Jones 1996: H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996.
- Lipiński 2001: E. Lipiński, *Semitic Languages. Outline of a Comparative Grammar*, Leuven–Paris–Sterling 2001.
- Majewski 1889: R. Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*, t. I: *Słownik polsko-laciński*, Warszawa 1889.
- Mankowski 2000: P.V. Mankowski, *Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew*, Winona Lake 2000.
- Marchewka 2005: E. Marchewka, *Podstawy historii i gramatyki historycznej języka greckiego*, Gdańsk 2005.
- Masson 1967: É. Masson, *Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en grec*, Paris 1967.
- Masson 2015: É. Masson, *Greek and Semitic Languages: Early Contacts*, w: *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, ed. A.-F. Christidis, vol. I, Cambridge 2015, 733–737.
- Mayer 1960: M.L. Mayer, *Gli imprestiti semitici in greco*, „Rendiconti dell’Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Classe di Lettere” 94 (1960), 311–351.
- Meissner, von Soden 1965: B. Meissner, W. von Soden, *Akkadisches Wörterbuch*, Wiesbaden 1965.
- Melchert 1994: H.C. Melchert, *Anatolian Historical Phonology*, Amsterdam–Atlanta 1994.
- Melchert 2008: H.C. Melchert, *Lycian*, w: *The Ancient Languages of Asia Minor*, ed. R.D. Woodard, Cambridge 2008, 46–55.
- Montanari 2018: F. Montanari, *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, Leiden–Boston 2018.
- Morani 1999: M. Morani, *Introduzione alla linguistica greca. Il greco tra le lingue indeuropee*, Alessandria 1999.
- Neumann 1969: G. Neumann, *Lykisch*, w: *Alt kleinasiatische Sprachen*, ed. B. Spuler, Leiden–Köln 1969, 358–396.
- Oppenheim et al. 1963 (eds.): *The Assyrian Dictionary*, eds. A.L. Oppenheim et al., vol. II, Chicago 1963.
- Orel, Stolbova 1995: V.E. Orel, O.V. Stolbova, *Hamito-Semitic Etymological Dictionary. Materials for a Reconstruction*, Leiden–New York–Köln 1995.
- Popko 1999: M. Popko, *Ludy i języki starożytnej Anatolii*, Warszawa 1999.
- Riddle 1985: J.M. Riddle, *Dioscorides on Pharmacy and Medicine*, Austin 1985.
- Rosół 2013: R. Rosół, *Frihe semitische Lehnwörter im Griechischen*, Frankfurt am Main 2013.
- Segura Munguía 2009: S. Segura Munguía, *Historia de las plantas en el mundo antiguo*, Bilbao–Madrid 2009.
- Skelton 2017: Ch. Skelton, *Greek-Anatolian Language Contact and the Settlement of Pamphylia*, „Classical Antiquity” 36 (2017), nr 1, 104–129.
- Smallwood 1976: E.M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, Leiden 1976.
- Sokoloff 2009: M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon. A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann’s Lexicon Syriacum*, Winona Lake–Piscataway 2009.
- Szemberska 2011: A. Szemberska, *Wybrane nowe italianizmy we współczesnej polszczyźnie*, „Kwartalnik Językoznawczy” 3 (2011), nr 7, 46–64.
- Szemerényi 1974: O. Szemerényi, *The Origins of the Greek Lexicon: Ex oriente lux*, „Journal of Hellenic Studies” 94 (1974), 144–157.
- Thompson 1949: R.C. Thompson, *A Dictionary of Assyrian Botany*, London 1949.
- Vycichl 1963: W. Vycichl, *Der sumerische Ursprung von lateinisch porrus, porrum ‘Lauch’*, „Die Sprache” 9 (1963), z. 1, 21–22.
- Wachter 2021: R. Wachter, *The Genesis of the Local Alphabets of Archaic Greece*, w: *The Early Greek Alphabets: Origin, Diffusion, Uses*, eds. R. Parker, P.M. Steele, Oxford 2021, 21–31.
- Wagner 1966: M. Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch*, Berlin 1966.

- Widlak 2006: S. Widlak, *Italia e Polonia. Popoli e lingue in contatto*, Kraków 2006.
- Woodard 2010: R.D. Woodard, *Phoinikēia Grammata: An Alphabet for the Greek Language*, w: *A Companion to the Ancient Greek Language*, ed. E.J. Bakker, Chichester–Malden 2010, 25–46.
- Würthwein 1995: E. Würthwein, *The Text of the Old Testament. An Introduction to the Biblia Hebraica*, transl. by E.F. Rhodes, Grand Rapids 1995.
- Zaborowski 2014: A. Zaborowski, *Semitic Loanwords in Greek*, w: G.K. Giannakis, *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, vol. III, Leiden–Boston 2014, 278–280.

THE GREEK WORDS βόρατον, βράθυ, βουπί
AS EXAMPLES OF MULTIPLE BORROWINGS

Summary

The paper discusses three Ancient Greek appellatives βόρατον, βράθυ, βουπί denoting conifers from the Cupressaceae family and demonstrates a common Semitic origin of these dendronyms. They should be treated as examples of multiple borrowing, the ultimate source of which was the uniform Proto-Semitic archetype **burāt-* ‘juniper, *Juniperus* L.’. It should be assumed that the ancient Greeks borrowed two synonymous terms βόρατον n. ‘stinking juniper, *Juniperus foetidissima* Willd.; savin juniper, *Juniperus sabina* L.’ and βράθυ n. ‘id.’ from two different Aramaic sources. On the other hand, the Pamphylian dialectism βουπί n. ‘Mediterranean cypress, *Cupressus sempervirens* L.’ was borrowed from an Akkadian source via Anatolian languages to Ancient Greek (Gk. Pamph. βουπί n. ‘cypress’ ← Lycian **burhi* < **burehi* < Luwian **burašiš* c. ← Assyrian or Akkadian *burāšu* ‘(Phoenician) juniper’ < Old Akkadian *burāšum* ‘juniper’ < Proto-Semitic **burāt-*). A carefully conducted analysis of lexical data clearly demonstrates that language contacts between the Semites and the Greeks took place at different times and in many places, so potential Semitisms could have gradually penetrated the Greek vocabulary by various ways.